

**ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ/THEORY OF STATE AND LAW/
ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

<https://doi.org/10.59546/18290744-2026.1-3-3>

ԳԱԳԻԿ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ
*ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի
և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ*

GAGIK HAMBARDZUMYAN
*Applicant of the Institute of Philosophy,
Sociology and Law of the National Academy
of Sciences of the Republic of Armenia*

ГАГИК АМБАРЦУМЯН
*Соискатель Института философии, социологии
и права Национальной академии наук
Республики Армения
<https://orcid.org/0009-0003-1104-0534>*

**ԻՐԱՎԱՀԱՍԿԱՑՄԱՆ ՏԻՊԵՐՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ**

**TYPOLOGY OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE CONTEXT OF THE
DOCTRINE OF THE SOURCES OF LAW**

**ТИПОЛОГИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ДОКТРИНЫ
ИСТОЧНИКОВ ПРАВА**

Ներածություն

Իրավունքի աղբյուրների տեսանկյունից դասակարգվում են նաև ժամանակակից իրավա-
հասկացման տիպերը: Հայտնի է, որ տարբեր իրավական ընտանիքներում (համակարգերում)
տարբերակվում են իրավունքի իրենց յուրահատուկ աղբյուրները (ընդհանուր իրավունքի հա-
մակարգ, ռոմանագերմանական, սոցիալիստական, կրոնական և այլն), որոնց դասակարգու-
մը սերտորեն կապված է և բխում է իրավահասկացման կոնկրետ տիպից, և հակառակը՝ իրա-
վունքի աղբյուրների համակարգով է պայմանավորված իրավահասկացման կոնկրետ տիպը:

Իրավունքի աղբյուրների տեսանկյունից առանձնացվում են իրավահասկացման հետևյալ
տիպերը՝ պոզիտիվիստական, բնական իրավական, կրոնական-կղերական, գաղափարաբա-
նական-փիլիսոփայական, հոգեբանական, մարքսիստական, սոցիոլոգիական, էթնոմշակու-
թային:

Հիմնական հետազոտություն

Ժամանակակից իրավունքի տեսության մեջ առանձնացվում են իրավահասկացման բազմազան տիպեր՝ հիմք ընդունելով ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ գործոնները: Իրավահասկացման տիպային բաժանումն ունի ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական-կիրառական նշանակություն:

Իրավունքի նորմերի ձևավորման աղբյուրի տեսակետից անհրաժեշտ է առանձնացնել իրավահասկացման հետևյալ հայեցակարգային մոտեցումները.

1. Բնական-իրավական տեսություն. այս տեսության ձևավորումը տեղի է ունեցել մի շարք փուլերով: Բոլոր փուլերում գերակա է պոզիտիվ և բնական իրավունքների հարաբերակցությունը: Պոզիտիվ կամ դրական իրավունքը պաշտոնապես ճանաչված, այս կամ այն պետությունում գործող իրավունք է, որն իր արտահայտումը ստանում է օրենքներում և այլ իրավական ակտերում: Բնական իրավունքը մշտական է, անփոփոխ, արդարացի: Պոզիտիվ և բնական իրավունքների միջև կոնֆլիկտն առաջանում է կիրառվող օրենքների և ժողովրդի արդարացիության մասին պատկերացումների հակասության հետևանքով¹:

Բնական իրավունքի տեսության զարգացման **առաջին փուլն** առասպելականն է, որն ընթացել է Հին Հունաստանում: Առաջանում է բնության ու օրենքի հակադրություն: Բնությունը սոֆիստ Հապիոսի աշխատությունում հանդես է գալիս որպես այն իրավական, բնական իրավունքը, որը հակադրվում է սխալ, արհեստական, պոլիսային օրենքին՝ դրական իրավունքին:

Երկրորդ փուլը բնափիլիսոփայականն է, որը զարգանում է Հին Հռոմում: Հռոմեական իրավաբանները բնական իրավունք ասելով՝ հասկանում էին բնության նախատեսումները: Օրինակ՝ ելնելով այն բանից, որ, ըստ իրենց բնույթի, մարդիկ և կենդանիները պետք է սերունդ ունենան, առկա է այնպիսի իրավունք, ինչպիսիք են ամուսնությունը և երեխաների դաստիարակությունը:

Երրորդ փուլը կրոնականն է, որը վերաբերում է միջին դարերին: Բնական իրավունք հասկացվում է որպես Աստծո կողմից տրված իրավունք, աստվածային իրավունք: Մարդկային օրենքները չպետք է հակասեն աստվածային իրավունքին:

Չորրորդ փուլը ռացիոնալիստականն է, որը վերաբերում է նոր ժամանակներին և լուսավորությանը: Մարդու բանականության միջոցով երկրային դրախտ կառուցելու և մարդկային մեղքերից ազատվելու հնարավորության հանդեպ հավատը բերեց այն գաղափարին, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի բանականություն, որի մեջ սկզբնապես դրված են բնական իրավունքի նորմերը: Օրինակ՝ յուրաքանչյուր մարդ պետք է կատարի խոստումները և պայմանագրեր կնքի այլ մարդկանց հետ, փոխհատուցի իր մեղքով պատճառած վնասները: Քանի որ Աստծո հանդեպ հավատը փոխարինվեց մարդու հանդեպ հավատով, բնական իրավունքը ստացավ սուբյեկտիվ բնույթ և դարձավ մարդու իրավունքների հիմնադրույթ:

Ներկայում կիրառվում են անքակտելի իրավունքների և ազատությունների մասին բնական իրավական դոկտրինի գաղափարները²: Ենթադրվում է, որ պոզիտիվ իրավունքը պետք է ներառի մարդու իրավունքների պաշտպանության երաշխիքներ և համապատասխան լինի բնական իրավունքին:

Բնական իրավունքի տեսությունը կարևոր քաղաքական դեր է խաղացել: Այն ուղղակիորեն նպաստել է իրավական պետության դոկտրինի ձևավորմանը, որի հիմքում այն գաղափարն է, որ անձինք պայմանագրով ստեղծում են հատուկ իշխանություն՝ իրավական հարցե-

¹ Տե՛ս *Нерсесянц В.С.*, *Общая теория права и государства*. М., «Норма», 2014:

² Մանրամասն տե՛ս *Սլոտինյան Հ. Մ.*, *Նոր իրավաըմբռնման անհրաժեշտությունը*, Եվրոպրինտ, Երևան, 2011:

րը լուծելու համար:

Աստվածային իրավահասկացումը բնական իրավունքի տեսության հատուկ տարբերակ է: Նրա էությունն այն է, որ իրավունքը ստեղծված է Աստծո կողմից և նրա սկզբունքները բխում են աստվածային կամքից: Իրավունքն Աստծո կամքի արդյունք է, և դրա արժեքային գերակայությունը պետք է համապատասխանի Աստվածաշնչին և եկեղեցական դոգմաներին, իսկ մահմեդականների դեպքում՝ Ղուրանին, հրեաների մոտ՝ Հին Կտակարանին և Թորային³:

2. Իրավաբանական պոզիտիվիզմ առաջացել է 19-րդ դարում և խորհրդանշել է իրավաբանական գիտության վերակողմնորոշումը դեպի պոզիտիվ իրավունքի հետազոտում: Այդ ժամանակ ձևավորված բուրժուազիան հետաքրքրված էր բուրժուական հեղափոխությունների արդյունքում առաջացած կարգերի ամրապնդմամբ, առաջին հերթին՝ սեփականատերերի իրավունքների անքակտելի լինելու ճանաչմամբ:

Պոզիտիվիզմի ընկալմամբ՝ իրավունքն իշխանության հրաման է, որը հասցեագրված է կառավարվողին և պարտադիր է ենթակա անձանց համար՝ սանկցիաների սպառնալիքի ներքո: Պոզիտիվիստների կարծիքով՝ իրավունքի էությունն այն է, որ այն պետք է գործի: Բնական իրավունքը նրանց համար ֆիկցիա է, և նրանք չեն ճանաչում մարդու անքակտելի իրավունքների գոյությունը:

Պետության համար պոզիտիվիզմը խաղացել է ինչպես դրական դեր՝ ընդգծելով իրավակարգի կայունության և գործունեության կարևորությունը, այնպես էլ բացասական՝ պատճառ դառնալով, որ իրավական աղբյուր համարվի ցանկացած սուվերեն իշխանություն, այդ թվում՝ դիկտատուրան:

Ներկայում բնական իրավունքի և պոզիտիվիզմի հակասությունները զգալիորեն հանված են՝ մարդու իրավունքները պաշտպանող նորմերի ներգրավմամբ դրական իրավունքի մեջ:

3. Իրավունքի պատմական դպրոց: Մեծ ֆրանսիական հեղափոխությունը, որը կրում էր բնական իրավունքի կարգախոս, բայց ավարտվեց յակոբինյան դիկտատուրայով, բողոք առաջացրեց գերմանական իրավագետների մոտ: Գուստավ Հուգոն, Կառլ Սավինյին և Ֆրիդրիխ Պուխտան մշակեցին տեսություն, ըստ որի՝ իրավունքի աղբյուրը ժողովրդի ոգին է՝ սովորույթները և ավանդույթները⁴:

Նրանք համարում էին, որ իրավունքը զարգանում է լեզվի և սովորույթների հիման վրա: Նրանք քննադատում էին օրենսդիրներին՝ պնդելով, որ ժողովուրդներին պարտադրված օրենքները գործում չեն: «Լավ է այն իրավունքը, որն իրականում գործում է, և լավ է այն կարգը, որին ժողովուրդը սովորել է»:

Տեսության արժանիքն այն է, որ այն ընդգծում է իրավունքի կապը ժողովրդի մշակույթի, ավանդույթների, ինքնության հետ: Թերությունն այն է, որ թերագնահատվում է օրինաստեղծ գործունեության դերը:

Սավինյին ընդունում էր, որ ժողովրդական իրավունքը և սովորույթները կարող են դառնալ օրենքի արդարության չափանիշ:

4. Իրավունքի հոգեբանական տեսությունը: Այս տեսության հեղինակը ռուս իրավագետ Լև Պետրաժիցկին է, որն իրավունք ասելով հասկանում է մարդկային հոգեկանի ֆենոմենների հատուկ ոլորտ⁵: Հուգական ակտերը, որոնք ունեն իրավական բնույթ, տարբերվում են բարոյականության և այլ իմպերատիվ-ատրիբուտիվ ապրումներից: Եթե բարոյական արարքներն ուղեկցվում են միայն սեփական բարոյական պարտքի գիտակցմամբ, ապա իրավական-

³ Մանրամասն տե՛ս *Приваков Д.Я., История еврейского и израильского права, М., 2015, с. 9-10:*

⁴ Տե՛ս *Марченко М.Н., Проблемы теории государства и права. М., 2012:*

⁵ Տե՛ս *Петражицкий П.И., Теория права и государства. СПб, 2000:*

ներն ուղեկցվում են պարտականությունների կատարման պահանջի հակադիր կողմի իրենց իրավունքով կամ իրավասությամբ:

Այստեղից էլ իրավական էմոցիաներն առաջանում են այն դեպքերում, երբ սոցիալական հարաբերության կողմերից մեկն իրեն զգում է լիազորված: Քանի որ կան բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնք հիմնավորում են ինտուիտիվ իրավունքը՝ իրավաբանների արտահայտություններից մինչև հին ասքեր, Ա. Պետրաժիցկին որպես իրավունքի աղբյուր, բացի պաշտոնականից, առանձնացրել է կրոնական տեքստերը, իրավաբանական ասույթներն ու ասացվածքները, սովորույթներն ու ավանդույթները, անցյալի և ներկայի դատական որոշումները և այլն:

Իրավական էմոցիաներից ձևավորվում է ինտուիտիվ իրավունքը, որին Պետրաժիցկին տալիս է գլխավոր դերը գույքային, ընտանեկան, աշխատանքային ու այլ հարաբերությունների կարգավորման մեջ:

Հոգեբանական տեսության առավելությունն այն է, որ ուշադրություն է դարձվում մարդկային հոգեկանում, իրավագիտակցության մեջ իրավունքի արմատացած լինելու մասին:

5. Իրավունքի սոցիոլոգիական տեսություն: Սոցիոլոգիական տեսությունը զարգացնում է պատմական և հոգեբանական տեսությունների հիմնարար գաղափարները: Տեսությունն արտահայտում է այն մոտեցումը, ըստ որի՝ պոզիտիվ իրավունքը վերացական և սխեմատիկ ձևով չի հասցնում իրական սոցիալական կյանքի դինամիկ զարգացմանը:

Տվյալ տեսության շրջանակում առանձնացվում են երկու հիմնական ուղղություններ: Առաջին ուղղության կողմնակիցներն իրավունքի աղբյուր են համարում ոչ թե օրենքները՝ այսպես կոչված «իրավունքը գրքերում», այլ սոցիալական հարաբերությունները և դրանց մասնակիցների իրավագիտակցությունը, այսինքն՝ «կենդանի իրավունքը»: Երկրորդ ուղղությունն ուշադրությունը կենտրոնացնում է դատավորների գործունեության վրա՝ դիտարկելով, թե ինչպես են նրանք կոնկրետ գործերի քննության ընթացքում իրականացնում իրավունքի կիրառումը:

Միաժամանակ այս տեսության բոլոր ներկայացուցիչները միահամուռ են այն հարցում, որ իրավաբանական գիտությունը պետք է ուսումնասիրի ոչ այնքան իրավունքն օրենքների տեքստերում, որքան իրավունքն իր գործողության մեջ՝ այն, թե ինչպես է իրավունքը փաստացի գործում և ազդում մարդկանց վարքագծի վրա: «Իրավունք» ասելով՝ նրանք հասկանում են իրավահարաբերությունների այն ամբողջությունը, որն առաջանում է և գոյություն ունի անկախ նորմատիվ իրավական ակտերի դրույթներից:

Տվյալ մոտեցման արժանիքը կայանում է իրավունքի դիտարկման մեջ որպես սոցիալական երևույթի, որն իր պրակտիկ դրսևորումներով կապված է իրական կյանքին և իրավաբանական պրակտիկային: Սակայն այս տեսությունն ունի նաև թերություն. դատավորի հայեցողության չափից ավելի ընդգծումը կարող է հանգեցնել իրավական կամայականության և չարաշահումների՝ չունենալով ազատության և սահմանազատման հստակ չափանիշ:

6. Իրավունքի մարքսիստական տեսությունը հիմնվում է դասային պայքարի գաղափարի վրա. այն քաղաքականության և իրավունքի գոյության պայմանավորումը դիտում է հասարակության տնտեսական հիմքի միջոցով: Տեսությունը պետությունը գնահատում է որպես գործիք՝ գերիշխող դասի ձեռքերում, որը ծառայեցնում է այն ստորադաս դասերի կամքի ճնշման նպատակով, իսկ իրավունքը ներկայացվում է որպես գերակա դասի կամք՝ օրենքի ձև ստացած⁶: Այս մոտեցման ամենաէական արժանիքը տնտեսագիտական գործընթացների և իրավական համակարգի փոփոխությունների փոխադարձ կապի արդիական բացահայ-

⁶ Մանրամասն տե՛ս Մարքսիստո-լենինյան ընդհանուր տեսությունը իրավունքի և պետության մասին, Մ., «Նաուկա», 1970:

տումն է: Սակայն տեսության թերությունն այն է, որ տնտեսական գործոնը ներկայացվում է որպես գերագույն և գրեթե միակ որոշիչ գործոն՝ չնայած նրան, որ իրավունքի և պետության կազմավորման վրա ազդող տարրերի ամբողջությունը բազմաշերտ է և բազմաբնույթ:

Վերոնշյալ իրավահասկացման տիպերը ձևավորվել են սերունդների ինտելեկտուալ աշխատանքի արդյունքում: Դրանք իրավագիտության ոլորտում ներկայացնում են համակարգային ճանաչողական փորձ, որը դարձվել է քաղաքական ու իրավական ուսմունքների, իրավունքի տեսության ու փիլիսոփայության պատմության ուսումնասիրության կարևորագույն օբյեկտ: Միևնույն ժամանակ իրավունքի էության, հասարակական կյանքում նրա դերի, նշանակության ու արժեքի ըմբռնման գործընթացը բնորոշ է ոչ միայն գիտնականներին, այլև իրավական իրականության այլ սուբյեկտներին, այդ թվում՝ հասարակության այն անդամներին, որոնք անմիջապես ներգրավված չեն իրավաբանական գործունեության մեջ:

Սա հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու իրավահասկացման դասակարգման չափանիշ, որը հիմնված է իրավական ռեֆլեքսիայի մակարդակի վրա: Իրավական ռեֆլեքսիայի տեսանկյունից տարբերակվում են իրավահասկացման հետևյալ ձևերը՝ գիտական-տեսական, մասնագիտական-գործնական և կենցաղային-առօրյա:

Գիտական տեսական իրավահասկացման առանձնահատկությունն այն է, որ դրա շրջանակում բացահայտվում է իրավունքի էությունը և սոցիալական նշանակությունը: Իրավունքի մասին ընդհանուր հասկացության վրա է կառուցվում ողջ իրավաբանական դոկտրինան: Չնայած դրան՝ ճյուղային իրավաբանական գիտություններում գերակշռում է ֆորմալ-դոգմատիկ մեթոդը, մինչդեռ մնացած մեթոդները հանդես են գալիս որպես օժանդակ մոտեցումներ: Ընդհանուր-տեսական մոտեցմանը մոտ է սահմանադրական իրավահասկացումը, քանի որ սահմանադրագետների աշխատանքների մեծ մասը նվիրված է մարդու և քաղաքացու իրավունքներին ու ազատություններին, դրանց երաշխիքներին և ինստիտուցիոնալ ձևերին ժամանակակից սահմանադրական իրավունքի շրջանակում:

Ժամանակակից իրավական մտքի մեթոդոլոգիական միտումներին նվիրված իր ուսումնասիրություններում Ա. Ի. Օվչիննիկովը զարգացնում է էթնոմշակութային իրավահասկացման գաղափարը: Ըստ նրա՝ մինչև իրավունքը դառնում է բանականության արդյունք, այն հանդես է գալիս որպես հասարակության մշակութային-պատմական կյանքի դրսևորում: Հետևաբար՝ գիտությունը պետք է իրավունքը գնահատի ոչ թե որպես օբյեկտացված երևույթ, այլ որպես ապրող իրականություն: Իրավահասկացումը պետք է դիտարկել որպես իրավունք հասկացնելու գործընթաց, այլ ոչ թե պարզապես ճանաչողության մեխանիկական արդյունք: Այս մոտեցմամբ իրավունքը մշակույթի և մարդկային կյանքի ֆենոմեն է, ոչ թե արտաքին կարգ՝ ձևավորված իրավական նորմերով: Այդ իսկ պատճառով համընդհանուր իրավահասկացում գոյություն ունենալ չի կարող. այն միշտ անձնային է, ազգային-մշակութային և պատմական սահմաններով պայմանավորված:

Ժամանակակից իրավաբանության մեջ նկատվում է մեծ հետաքրքրություն իրավունքի էթնոմշակութային ոլորտների նկատմամբ: Իրավաբանական աշխարհայացքի պլուրալիզմի ճանաչումը, ինչպես նաև իրավունքի և իրավահասկացման էթնոմշակութային գործոնների դերակատարության ըմբռնումը դարձել են պետական-իրավական հետազոտությունների առանցքային ուղղությունների⁷:

Գիտատեսական իրավահասկացման ձևեր դիտվում են նաև ոչ իրավաբանական մասնա-

⁷ Տե՛ս *Гриценко Г.Д.*, Право как социокультурное явление состояние, проблемы и перспективы разрешения Ставрополь, 2002:

գիտություններով զբաղվող գիտնական-հասարակագետների մոտ: Նրանց աշխատություններն առանձնանում են հասարակության իրավական կյանքի սոցիոմշակութային, մարդաբանական և քրեաբանական շերտերի խորքային ուսումնասիրությամբ:

Եզրակացություն

Իրավահասկացման տիպերն իրավունքի աղբյուրների տեսանկյունից հիմնականում դասակարգվում են հետևյալ կերպ. սոցիոլոգիական և ռեալիստական (ազատ իրավունք), մատերիալիստական (մարքսիստական), լեգալիստիկ, իրավաբանական-պոզիտիվիստական, նախադեպային-մեկնողական:

Ամփոփագիր: Սույն հոդվածում հանգամանորեն քննարկվում են իրավահասկացման տիպերը՝ իրավունքի աղբյուրների տեսանկյունից: Հոդվածը ներկայացնում է իրավահասկացման ժամանակակից տիպաբանության համակողմանի տեսական ուսումնասիրություն՝ այն դիտարկելով իրավունքի աղբյուրների դոկտրինի համատեքստում: Իրավունքի տարբեր իրավաբանական ծնունդներում ձևավորված աղբյուրների բազմազանությունը պայմանավորում է իրավահասկացման տարբեր ուղղություններ, որոնք միաժամանակ ազդում են իրավական մտածողության, իրավական կարգավորման և նորմաստեղծ գործընթացների էվոլյուցիայի վրա: Ուսումնասիրության ընթացքում բացահայտվում են բնական-իրավական, իրավաբանական պոզիտիվիստական, պատմական, հոգեբանական, սոցիոլոգիական, մարքսիստական և էթնոմշակութային տեսությունների հիմնական դրույթները, արժեհամակարգային հիմքերը և դրանց դերը իրավական համակարգերի ձևավորման մեջ:

Բնական իրավունքի տեսությունը, հիմնված լինելով արդարության, մարդկային բանականության և բնածին ազատությունների գաղափարների վրա, դարերի ընթացքում նպաստել է իրավական պետության գաղափարի և մարդու իրավունքների դոկտրինի ձևավորմանը: Իրավաբանական պոզիտիվիզմը հակադրվում է բնական իրավունքին՝ շեշտելով պետական իշխանության կողմից ընդունված նորմի պարտադիր ուժը և իրավունքի ֆորմալ բնույթը: Պատմական դպրոցն իրավունքը դիտարկում է ժողովրդի ոգու, սովորույթների և ավանդույթների դրսևորում՝ հավաստելով իրավակարգավորման մշակութային բնույթը:

Հոգեբանական տեսությունն իրավունքը կապում է մարդու ներանձնային և հուզական ապրումների հետ՝ իրավական վարքագիծը բացատրելով իմպերատիվ-ատրիբուտիվ հոգեկան փորձառություններով: Սոցիոլոգիական մոտեցումը իրավունքը սահմանում է որպես «կենդանի իրավունքի» դրսևորում, որը ձևավորվում է ոչ թե օրենքների տեքստերում, այլ սոցիալական հարաբերությունների իրական դաշտում: Մարքսիստական մոտեցումն իրավունքը մեկնաբանում է որպես գերիշխող դասի կամքի դրսևորում, որը ձևավորվում է հասարակության տնտեսական կառուցվածքի հիման վրա: Էթնոմշակութային տեսությունն իրավունքը դիտում է որպես մշակույթի, ազգային ինքնության և պատմական միջավայրի արդյունք՝ ընդգծելով իրավահասկացման անհատական և մշակութավարժական պայմանավորվածությունը:

Հոդվածի եզրակացությունն ընդգծում է, որ իրավահասկացման տիպաբանության բազմազանությունը կարևոր մեթոդաբանական նշանակություն ունի իրավական մտածողության զարգացման, իրավունքի աղբյուրների ինտեգրատիվ ըմբռնման, ինչպես նաև իրավական համակարգերի համեմատական վերլուծության համար: Տիպաբանական մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու իրավունքի սոցիալ-մշակութային հիմքերը, ձևավորել միջդիսցիպլինար հետազոտական մեթոդներ և նպաստել իրավական կրթության զարգացմանը:

Annotation. This article presents an extensive theoretical analysis of the typology of contemporary legal consciousness, examining it within the framework of the doctrine of the sources of law. The study argues that each legal family—such as the Romano-Germanic, common law, religious, socialist, and mixed systems—creates its own unique structure of legal sources, which in turn shapes corresponding forms of legal consciousness. The research

identifies and evaluates the principal approaches to legal consciousness, including natural law, legal positivism, the historical school of law, psychological jurisprudence, sociological jurisprudence, Marxist theory, and ethnocultural conceptions.

Natural law theory, rooted in ideas of justice, rationality, and inherent human rights, has historically influenced the doctrines of the rule of law and human rights. Legal positivism, by contrast, places emphasis on law as the command of a sovereign authority, underscoring the normative force and enforceability of legal rules. The historical school views law as an expression of the spirit of the people, shaped by customs and traditions. Psychological jurisprudence interprets law as a manifestation of human mental and emotional experiences, particularly imperatory-attributive feelings that define legal behavior.

Sociological jurisprudence frames law as a “living law,” arguing that real social relations, rather than formal legal norms, form the true foundation of legal order. Marxist legal theory interprets law as the expression of class will determined by economic relations, claiming that legal superstructures are conditioned by the material base of society. The ethnocultural approach asserts that legal consciousness is shaped by cultural identity, national traditions, and historical development, emphasizing that no universal form of legal consciousness can exist independent of cultural context.

The article concludes that understanding the typological diversity of legal consciousness is essential for developing a comprehensive methodology for analyzing legal systems, interpreting legal sources, and investigating the cultural foundations of law. Such a typological approach enables deeper interdisciplinary research, supports comparative legal studies, and contributes to the formation of more sophisticated models of legal education and legal awareness.

Անոտация. В статье представлен развернутый теоретический анализ современной типологии правового сознания в контексте доктрины источников права. Автор показывает, что каждая правовая семья — романо-германская, англосаксонская, религиозная, социалистическая, а также смешанные правовые системы — формирует собственную систему источников права, которая, в свою очередь, предопределяет соответствующие типы и формы правосознания.

В работе рассматриваются ключевые теоретические направления правопонимания: естественно-правовое учение, юридический позитивизм, историческая школа права, психологическая юриспруденция, социологическая теория права, марксистская концепция, а также этнокультурный подход.

Естественно-правовое учение, опираясь на идеи справедливости, рациональности и прирожденных прав человека, сыграло фундаментальную роль в формировании концепций правового государства и прав человека. Позитивизм трактует право как выражение воли суверенной власти, акцентируя его формально-нормативный характер. Историческая школа рассматривает право как проявление народного духа, закрепленного в обычаях и традициях. Психологическое направление связывает происхождение права с эмоционально-волевыми переживаниями индивида. Социологическая юриспруденция исходит из того, что подлинное право формируется в сфере реальных социальных отношений, а не исключительно в тексте нормативных актов. Марксистская теория интерпретирует право как волеизъявление господствующего класса, обусловленное экономической структурой общества. Этнокультурный подход подчеркивает культурно-историческую обусловленность правосознания и ставит под сомнение возможность универсального правопонимания.

В заключение делается вывод о том, что типологическое многообразие правосознания обладает существенным методологическим значением для исследований в области теории права, сравнительного правоведения и правовой культуры. Данный подход способствует развитию междисциплинарных исследований и более глубокому осмыслению природы права.

Բանալի բառեր - իրավունք, իրավունքի աղբյուրներ, իրավահասկացման փուլեր, բնական իրավունք, իրավական ընդհանրիք (համակարգ), ընդհանուր իրավունքի համակարգ, ռոմանագերմանական, սոցիալիս-

գրական, մահմեդական:

Keywords: law, sources of law, types of legal consciousness, natural law, legal family (system), common law system, Romano-Germanic system, socialist system, Islamic law.

Ключевые слова: право, источники права, типы правосознания, естественное право, правовая семья (правовая система), система общего права, романо-германская правовая система, социалистическая правовая система, мусульманское право.

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ստեփանյան Հ. Մ., Նոր իրավաըմբռնման անհրաժեշտությունը: Եվրոպրինտ, Երևան, 2011:
2. Нерсесянц В.С., Общая теория права и государства. М., «Наука», 2014.
3. Приваков Д.Я., История еврейского и израильского права. М., 2015.
4. Марченко М.Н., Проблемы теории государства и прав. М., 2012.
5. Петражицкий Л.И., Теория права и государства. СПб., 2000.
6. Марксистско-ленинская общая теория государства и права, М., «Наука», 1970.
7. Гриценко Г.Д., Право как социокультурное явления: состояние, проблемы и перспективы разрешения, Ставрополь, 2002.

Համբարձումյան Գ. - ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ, էլիասցե՝ gagik.hambardzumyan1@gmail.com:

Ներկայացվել է խմբագրություն 17.11.2025 թ., տրվել է գրախոսության 17.11.2025 թ., երաշխավորվել է իրավ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Սաֆարյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության 08.04.2026 թ.: